Vol 2 Issue 6 July 2012

ISSN No : 2230-7850

International Multidisciplinary Research Journal

Indian Streams Research Journal

Executive Editor
Ashok Yakkaldevi

Editor-in-Chief
H.N.Jagtap

Welcome to ISRJ

RNI MAHMUL/2011/38595 **ISSN No.2230-7850**

Indian Streams Research Journal is a multidisciplinary research journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double - blind peer reviewed referred by members of the editorial board.Readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

International Advisory Board

Flávio de São Pedro Filho
Federal University of Rondonia, Brazil

Kamani Perera
Regional Center For Strategic Studies, Sri Lanka

Janaki Sinnasamy
Librarian, University of Malaya

Romona Mihaila
Spiru Haret University, Romania

Delia Serbescu
Spiru Haret University, Bucharest, Romania

Anurag Misra
DBS College, Kanpur

Titus PopPhD, Partium Christian University, Oradea,Romania

Mohammad Hailat
Dept. of Mathematical Sciences, University of South Carolina Aiken

Abdullah Sabbagh
Engineering Studies, Sydney

Ecaterina Patrascu
Spiru Haret University, Bucharest

Loredana Bosca
Spiru Haret University, Romania

Fabricio Moraes de Almeida
Federal University of Rondonia, Brazil

George - Calin SERITAN
Faculty of Philosophy and Socio-Political Sciences Al. I. Cuza University, Iasi

Hasan Baktir
English Language and Literature Department, Kayseri

Ghayoor Abbas Chotana
Dept of Chemistry, Lahore University of Management Sciences[PK]

Anna Maria Constantinovici
AL. I. Cuza University, Romania

Ilie Pintea,
Spiru Haret University, Romania

Xiaohua Yang
PhD, USA

......More

Editorial Board

Pratap Vyamktrao Naikwade
ASP College Devrukh,Ratnagiri,MS India

R. R. Patil
Head Geology Department Solapur University,Solapur

Rama Bhosale
Prin. and Jt. Director Higher Education, Panvel

Salve R. N.
Department of Sociology, Shivaji University,Kolhapur

Govind P. Shinde
Bharati Vidyapeeth School of Distance Education Center, Navi Mumbai

Chakane Sanjay Dnyaneshwar
Arts, Science & Commerce College, Indapur, Pune

Awadhesh Kumar Shirotriya
Secretary,Play India Play,Meerut(U.P.)

Iresh Swami
Ex - VC. Solapur University, Solapur

N.S. Dhaygude
Ex. Prin. Dayanand College, Solapur

Narendra Kadu
Jt. Director Higher Education, Pune

K. M. Bhandarkar
Praful Patel College of Education, Gondia

Sonal Singh
Vikram University, Ujjain

G. P. Patankar
S. D. M. Degree College, Honavar, Karnataka

Maj. S. Bakhtiar Choudhary
Director,Hyderabad AP India.

S.Parvathi Devi
Ph.D.-University of Allahabad

Sonal Singh,
Vikram University, Ujjain

Rajendra Shendge
Director, B.C.U.D. Solapur University, Solapur

R. R. Yalikar
Director Managment Institute, Solapur

Umesh Rajderkar
Head Humanities & Social Science YCMOU,Nashik

S. R. Pandya
Head Education Dept. Mumbai University, Mumbai

Alka Darshan Shrivastava
Shaskiya Snatkottar Mahavidyalaya, Dhar

Rahul Shriram Sudke
Devi Ahilya Vishwavidyalaya, Indore

S.KANNAN
Annamalai University,TN

Satish Kumar Kalhotra
Maulana Azad National Urdu University

Address:-Ashok Yakkaldevi 258/34, Raviwar Peth, Solapur - 413 005 Maharashtra, India
Cell : 9595 359 435, Ph No: 02172372010 Email: ayisrj@yahoo.in Website: www.isrj.net

Indian Streams Research Journal
Volume 2, Issue. 6, July 2012
ISSN:-2230-7850

Available online at www.isrj.net

ORIGINAL ARTICLE

संत कबीर आणि संत तुकाराम यांच्या कार्याचे मुल्यमापन

संजय संभाजी लांडगे

सहयोगी प्राध्यापक, अे.आर. बुर्ला कॉलेज, सोलापूर.

सारांश :

संत कबीर आणि संत तुकाराम यांचा जन्म ज्या काळात झाला तसेच त्यांनी कोणत्या अनुकूल प्रतिकूल राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, परिस्थितीत कार्य केले या सर्व गोष्टींचा विचार या अगोदरच केलेला आहे. विश्वाच्या इतिहासामध्ये व जितके पण विचारवंत होऊन गेले त्यांच्या जीवन कार्याचा विचार करीत असताना असे दिसून येते की, त्यांनी आपल्या युगातील घटना घडामोडी राजकीय सामाजिक धार्मिक स्थितीच्या प्रभावाने प्रभावित होऊन विश्वाच्या कल्याणासाठी त्यांनी आपल्या विचारांची रूपरेषा आखली होती आणि आपल्या पद्धतीने त्यांनी ती कार्यरत ठेवली. संत कबीर आणि संत तुकाराम यांच्यावरही त्या त्या काळातील परिस्थितींचा प्रभाव स्पष्ट दिसून येतो.

प्रस्तावना :

संत कबीर आणि संत तुकाराम हे दोन्ही संत मध्ययुगीन काळातील संत आहेत. हे दोघेही क्रांतीकारी कवी म्हणून ओळखले जातात. परंपरेने समाजात प्रस्थापित होणाऱ्या सर्व मान्यतांना कशाप्रकारे युगाबरोबर अनुकूल बनवलं जाऊ शकते ही अंर्न्तदृष्टी संत कबीर संत तुकारामांजवळ होती. त्यामुळेच तत्कालीन शास्त्रीय ज्ञानाला गौणस्थान देऊन त्यांनी जनसामान्यांच्या या समस्यांना न्याय मिळवून त्यांच्या जीवनात स्थैर्य आणण्याचा प्रयत्न केला. जातीभेद आणि कर्मकांडाचा विरोध करून त्यांनी एका नव्या विश्वधर्माची स्थापना केली. ज्यामध्ये सर्व जातीधर्माच्या लोकांना समानता, बंधूभाव, प्रेम एकता न्याय समान मिळू शकेल आणि सर्वांना माणूस म्हणून निर्भयपणे जगता येईल असे तत्वज्ञान त्यांनी मांडले व सर्व समाजाला जगण्याचे स्थैर्य मिळवून दिले. डोळस भक्ती, ज्ञानयुक्त वैराग्य, समाजाविषयीची तळमळ, दांभिकपणावर प्रहार जीवनविषयक प्रगल्भ दृष्टिकोन जीवन जगण्याचेसहज सोपे साधन अशा विविध विचारांनी घट्ट बांधलेला हा संप्रदाय कबीर तुकारामांनी निर्मिला आणि पुढे मार्गक्रमण केले. संतकबीर आणि संत तुकाराम यांच्या विचारांची आधार-शिला, अनुभव-ज्ञानाची आहे. ज्यामध्ये जीवनाचे वास्तव दर्शन आहे. हे जीवन असंगती आणि विसंगतीने व्यापून राहिले आहे. ज्यामध्ये सुख-आनंदाचा लवलेश ही नाही. परंतु अशा सर्व सुख दु:खावर मात करीत कबीर तुकारामांची विचारधारा प्रवाह प्रतीत झाली आहे.

संत कबीरांनी मध्ययुगातील विचारधारा बदलण्याचे आणि वैश्विक संप्रदायाचा पाया रोवण्याचे काम निष्काम भक्तीच्या आधारे केले. तेच काम संत तुकारामांनी भागवत संप्रदायाच्या आधारे आपल्या निष्काम भक्तीतून महाराष्ट्रात केले. या दोन्ही संतांनी आपली एक स्वतंत्र विचारधारा समाजामध्ये रूजविली. त्यासाठी त्यांना जीवनभर अहोरात्र संघर्ष करावा लागला. वेळप्रसंगी जीवावर बेतण्याच्या प्रसंगांना सामोरे जावे लागले. परंतु ही सगळी अग्नीदिव्ये पार करून त्यांनी समाजामध्ये आपली एक स्वतंत्र विचारधारा प्रवाहीत केली त्याला तोड नाही. यज्ञदत्त शर्मा सांगतात ''कबीर धर्म और समाजसुधारक होने के साथ साथ एक दार्शनिक थे, और एक उच्च कोटी के प्रचारक भी । आपका दार्शनिक दृष्टीकोन देशकाल की सीमा से आगे की बात है । यह बात हमे इस काल के किसी अन्य विचारक के साहित्य में देखने को नही मिलती ।''[१] संत कबीर त्याच बरोबर संत तुकाराम यांची प्रतिभा सत्याचा साक्षात्कार करण्यामध्ये अत्यंत सशक्त आणि सक्षम होती हे मान्य करावे लागते. परंतु त्याकाळी परिस्थितीच इतकी खालवली होती की त्या परिस्थितीला पुन्हा ठीक करण्यासाठी समाजाची घडी पुन्हा नीट बसविण्यासाठी एका युगपुरुषाची आवश्यकता होती. कबीरांचा काळ साधारण पंधराव्या शतकातला आहे. त्यापूर्वीची स्थिती तर सामाजिक धार्मिक सगळ्याच बाबतीत अत्यंत कठीण बनली होती. त्या काळातील अनेक सांप्रदायिकांनी, महापुरुषांनी ही परिस्थिती बदलण्याचे प्रयत्न केले परंतु ते फोल ठरले. या परिस्थितीवर मात करण्यासाठी सत्य आणि निर्भय साधकाची गरज होती. ती गरज संत कबीर आणि संत तुकारामांच्या रूपाने पूर्ण झालेली दिसून येते. ''मानवी जीवनातील नाना प्रकारच्या उत्कट अनुभवांना अत्यंत आशयधन शब्दांत साकार करणारा एक शब्दार्थ प्रभू प्रतिभावंत धर्माला नीतीचे आणि निष्कपट भावनेचे अधिष्ठान देणारा एक आचारशील भक्त.

Please cite this Article as : *संजय संभाजी लांडगे, संत कबीर आणि संत तुकाराम यांच्या कार्याचे मुल्यमापन* **: Indian Streams Research Journal (July ; 2012)**

अक्षरशः सर्वस्व पणाला लावून सांस्कृतिक व सामाजिक अन्यायाच्या विरोधात दंड थोपटणारा एक आव्हानवीर योद्धा, प्रतिभावंत भक्त आणि योद्धा या तिन्ही भूमिकांचा एकत्र मिलाफ झालेला महापुरुष कवी तुकाराम, संत तुकाराम विद्रोही तुकाराम!''[२] मध्ययुगीन विचारधारेतील स्वातंत्र्य चिंतनाच्या विचारवंतामध्ये कबीर आणि तुकारामांचे विशेष स्थान आहे. आणि भारतीय जनसामान्य माणसांवर त्यांचे महान उपकार आहेत हे विसरता येणार नाही. तुकारामांचा उपदेश केवळ तत्कालीन जनतेसाठी नव्हता. कोणत्याही संताचरात समोर केवळ स्वकालिन समाज असत नाही. त्यांच्या उपदेशाला व विचार सरणीला एखाद्या विशिष्ट मर्यादितच कोंडून घेणे आवडत नाही. तुकाराम हे भागवत सांप्रदायिक असले तरी त्यांची दृष्टी कधीही सांप्रदायिक राहिलेली दिसत नाही. 'जे जे भेटे भूत ते ते जाणिजे भगवंत' ही शिकवण असलेला भागवत संप्रदाय मानवतेचा पुरस्कर्ता आहे. डॉ. निर्मलकुमार फडकुले म्हणतात, ''तुकोबांच्या विचारधारेला मानवतावादी मूल्यांचे अधिष्ठान असल्यामुळे त्यांचे आवाहन विशिष्ट परिस्थितीत आणि काळातच होऊ शकेल असे नसून ते सार्वकालिक आहे. कोणत्याही जाती धर्माचा वा पंथाचा मनुष्य त्यांची अभंगवाणी वाचताना तद्रूप होऊ शकतो.''[३] हे तुकोबांच्या अभंगवाणीचे सामर्थ्य आहे. अन्याय कुरूपता विसंगती आणि ढोंग यांच्यावर प्रहार करताना तुकोबांसारखा व्यवहार जाणणारा व व्यवहारातील दूष्टपणाशी दोन हात केलेला ध्येयवादी, संघर्षशिल, जीवन प्रेम संतपुरुष शाल-शिष्टांची व्याकरणशुद्ध भाषा कधीच बोलणार नाही. कारण शब्द हे त्याचे साध्य नसून साधन आहे. तिथे ढोंगाचा पेकाटात लाथ मारणे हेच कर्तव्य असते. तुकारामांनी अशांसाठी कठोर शब्द निःसंकोच उच्चारल्यामुळे दूष्टदांभिक शक्ती निश्चिंतपणे मागे सरील्या असतील. कारण अशासाठी खास अशी वेगळी उपाययोजना करावी लागते त्याशिवाय ते वटणीवर येत नाहीत. हे काम केवळ तुकारामांनीच केले आहे असे नाही तर संत कबीरांनीही आपल्या वाणीचा संदेश असा पाखंडासाठी केलेला आहे. डॉ. रामकुमार वर्मा म्हणतात. ''कबीर पूर्ण व्यवहार-विद् थे । वे अत्यंत स्पष्ट-दृष्टीवाले निर्मीक ओर क्रियात्मक थे। अपने धार्मिक विश्वासों में वे किसी धर्म अथवा सम्प्रदाय के अनुचित पक्षपाती नही थे । वे किसीभी समय किसी के सामने अपने विश्वासो और सिद्धांतो की घोषणा कर सकते थे । अपने समय के सामाजिक राजनैतिक और धार्मिक दृष्टीकोनोंकी वे खुलकर आलोचना कर सकते थे । न उन्हे किसीसे भय था । न वे किसीसे कुच्छ चाहते थे । उन्होने अपने ईश्वर को भी नही बख्शा और जो वे अपने लिए आवश्यक रूप से चाहते थे, उसकी उन्होने स्पष्ट कंठ से माँग की ।''[४] याबाबत तुकाराम ही याच मताचे आहेत जे आपल्याला करावेसे वाटते ते काम समर्थपणाने तुकाराम पूर्ण करून टाकतात. त्यांच्या प्रकृतीतच बंड करण्याचे धाडस आहे. हे दोन्ही संत असे निर्भयी आणि धाडसी प्रवृत्तीचे होते.

संत कबीर आणि संत तुकाराम यांनी तत्कालीन समाज जीवनात आपल्या महत्वपूर्ण विचारांनी चेतना आणली. आपल्या सहज धर्माच्या आधारे वैश्विक धर्माची बिजे रोवली. समाजमन नांगरून चांगले तयार केले प्रसंगी त्यासाठी बंडखोरपणाचे हत्यारही त्यांना उचलावे लागले पण न डगमगता न घाबरता त्यांनी आपल्या विचार आणि निष्काम भक्तीने जनसामान्यांची मने जिंकून घेतली. परंतु इस्लामी धर्माच्या राजकीय परिवर्तनामुळे काही काळ त्यांच्या या कार्यात बाधा आली. परंतु त्यावरही त्यांनी मात केली. तत्कालिन सर्वसामान्य माणसाला तर कबीर तुकारामांच्या रूपाने ईश्वरच भेटला होता. त्यामुळे त्यांना फार मोठा दिलासा मिळाला. यज्ञदत्त शर्मा सांगतात. ''कबीर ने भारतीय जनता में भेदभाव विहिन सहजधर्म और सामाजिक नियमों का जो ढाँचा खडा किया उससे जनता को बल मिला, उनके नैतिक जीवन मे सुधार की प्रवृत्ती जागृत हो उठी और सभी में अपनी जीवन, अपने समाज, और अपने धर्म के प्रति स्वतंत्ररूप से विचार करने की प्रवृत्ती ने जन्म लिया ।''[५]

अशाप्रकारे कबीर मध्ययुगातील एक स्वतंत्र विचारक आहेत. ज्यांनी आपले स्वतंत्र विचार, आचरण, आदर्श, नैतिक सिद्धांत, धर्मव्यवस्था, समाज व्यवस्था इत्यादी अनेक गोष्टी जनतेला दिल्या. आणि आपल्या स्वतंत्र नव्या विचाराच्या वैश्विक धर्माची त्यांनी स्थापना केली. कबीर त्याकाळातील सर्वसामान्य जनतेचा नेता होते. त्यांचे नेतृत्व समग्र भारतीय विभिन्न जातींनी मान्य केले होते. असे म्हटले तर वावगे ठरू नये.

तुकारामांच्या ओजस्वपूर्ण व्यक्तित्वाचे दर्शन त्यांच्या अभंगातून घडते रोखठोकपणा व बंडखोर प्रवृत्ती यामुळे तुकाराम लोकप्रिय ठरले. ''अन्याय आणि दंभ यांच्यावर तुकाराम अतिशय आवेशाने तुटून पडतात. न्यायाची व सत्तप्रवृत्तीची बाजू घेऊन ते निकराने भांडण करतात. ढोंगी व्यक्तीची आणि प्रवृत्तीची खिल्ली उडवताना त्यांची वाणी एका नव्याच सामर्थ्याने फुरफुरू लागते. जेथे प्रहार करायचा आहे तेथे त्यांनी ते अत्यंत अचूकपणे अगदी मर्मावर केलेला असतो.''[६] तुकारामांनीही सर्वसामान्य माणसाला आपल्या टिकेतून वगळले नाही. आणि अत्यंत कटूतेने त्यांच्या देषावर प्रहार केले. लेकरांना मारणारे आई-बाप, हुंड्याने मुली विकणारे, खराब कविता लिहिणारे, नवसाने पुत्रप्राप्ती करणारे, ढोंगी जोगी, ज्योतिषी, तंबाखू पिणारे, हिंसक लोक सर्वांना त्यांनी झोडपून शिक्षा दिल्या आहेत. क्षुद्र देवतांचे भजन पूजन आणि सकाम भक्ती यांचा तुकारामांनी जो कडाडून निषेध केला, कारण अशी उपासना भक्तांच्या ठायी संकोचितपणा, ढोंग, कोतेपणा आणि कमकुवतपणा त्यांना दिसून आला.[७] ही तुकारामांची भूमिका महत्वपूर्ण होती कारण अखिल विश्वात ओतप्रोत भरून राहिलेल्या चैतन्याचा ती एक स्पुलिंग आहे. त्यांच्याशी तादात्मक पावण्याच्या प्रयत्नातून हळूहळू माझे जडणेचे पाहा गळून पडतील आणि माझ्या खऱ्या चिरस्वरूपाचा साक्षात्कार मला घडेल अशी त्यांची इच्छा शक्ती होती. मुळातच हा समाज दारिद्र्य आणि अभावग्रस्त आणि त्यात या समाजावर परजीवी बांडगुळाचा सुकाळ अशा स्थिती, सावकार, भोंदू व गुरू, संन्यासी, बैरागी, नाथपंथी, मलंग, जंगम, फकिर इत्यादीचा त्यांनी कडक शब्दात धिक्कार केला आहे. कारण त्यांचे हृदय सर्वसामान्य माणसांकरिता नेहमीच करूणेच्या भाराने वाकलेले असे. संसार, धन, परोपकार, सत्य, क्षमा, शांती, इत्यादी विषयावर तुकारामांनी उपदेशात्मक रचनांचा सुकाळ केला आहे. समाजाच्या भिन्नभिन्न स्तरातल्या लोकांना तुकारामांनी अत्यंत सहानुभूतीने उपदेश केला. ते लोक व्यवहार जाणणारे संत असल्यामुळे लोक कोणत्या मार्गाने जाऊ शकतील याचा त्यांना पूर्व अंदाज आला होता. याविषयी भालचंद्र नेमाडे म्हणतात- 'तुकारामा इतका सर्वसामान्यांच्या जवळ गेलेला त्यांच्या रोजच्या दुःखाशी समरस होणारा संत कवी दुसरा नाही.'[८] तुकाराम सर्वस्वी सर्वसामान्य माणसांचेच होऊन राहिले होते. तुकारामांचे विचार समता मानवता आणि बंधूभाव प्रेम यांची जोपासना करणोर आहेत. 'भेदाभेद भ्रम अमंगळ', असे म्हणून त्यांनी समाजातील जातीभेद दूर करण्याचा प्रयत्न केला. तर 'असाध्य ते साध्य करिता सायास । कारण अभ्यास तुका म्हणणे ।।' ही विचाराची नेमकी दृष्टी त्यांनी समाजाला दिली. त्यामुळे जनसामान्य लोकांना जगण्याचा एक आधार मिळाला.

संत कबीर आणि संत तुकाराम यांनी आपापल्या काळातील परिस्थितीला सामोरे जाऊन लोकांना स्थैर्य दिले. जगण्याचे नवे आत्मभान दिले. नवा विचार दिला आणि त्यांच्यामध्ये जबरदस्त आत्मविश्वास निर्माण केला. धर्म, समाज, देश यांच्याविषयी नकळत त्यांनी एकात्म विचार मांडून लोकांच्या मनात मानवीमूल्य रूजविले. मानवी मुल्यांची नवी दृष्टी दिली. कबीर आणि तुकाराम या दोन्हीही संतांनी ही भूमी चांगली नांगरली

आणि मनामनात स्वच्छ, प्राज्वल, सत्य, एकात्म आणि मानवतेचे बीज पेरले त्यामुळे या देशात त्याकाळात एकात्म भावाची महत्वपूर्ण विचारधारा रूजली याचे श्रेय या संत श्रेष्ठींनाच द्यावे लागेल.

संत कबीर आणि संत तुकाराम हे तत्कालीन श्रेष्ठ आणि लोकप्रिय संत होते. महान संत, सच्चे किर्तनकार महान कवी, थोर समाजसुधारक होते.

संत कबीर आणि संत तुकाराम यांनी आपआपल्या काळातील परिस्थितीला सामोरे जावून लोकांना स्थैर्य दिले. जगण्याचे नवे आत्मभान दिले नवा विचार मांडून लोकांच्या मनात त्या विषयीची मानवीमुल्ये रुजविली. मानवीमुल्यांची नवीदृष्टी त्यांनी समाजाला दिली. हे त्यांचे कार्य मानवी समाजाच्या इतिहासामध्ये अमर झाले आहे.

संत कबीर आणि संत तुकाराम हे दोन्ही संत मध्ययुगीन काळातील थोर संत आहेत. संतकवी, साधक, समाजसुधारक, क्रांतीकारक युगपुरुष म्हणूनच ते आजही सर्वसमाजाला परिचित आहेत. त्यांचे कार्य त्यांचे विचार आणि त्यांची कविता अनेक शतकापासून अमर झाली आहे. जगाच्या इतिहासामध्ये त्याला तोड नाही.

संदर्भसूची :-

१)शर्मा यज्ञदत्त- कबीर साहित्य और सिद्धांत-पृष्ठ ११४, अक्षरम् प्रकाशन सोनपत (हरियाना) प्रथमसंस्करण १९८४.
२) डॉ. साळुंखे आ.ह.- विद्रोही तुकाराम-पृ.९, द्वितीय आवृत्ती १९९९, सातारा.
३) डॉ. फडकुले निर्मलकुमार- संतकवी तुकाराम : एक चिंतन-पृ. ६०, मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे- तृतीय आवृत्ती, १९९८.
४) डॉ. वर्मा रामकुमार- कबीर एक अनुशीलन-पृ. ४२, साहित्य भवन प्रा.लि. इलाहाबाद प्रथम संस्करण-१९८३.
५) शर्मा यज्ञदत्त- कबीर साहित्य और सिद्धांत-पृ. ११४, अक्षरम् प्रकाशन सोनपत (हरियाना) प्रथम संस्करण, १९८४.
६) डॉ. फडकुले निर्मलकुमार- संतकवी तुकाराम : एक चिंतन-पृ. ८०, मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे- तृतीय आवृत्ती, १९९८.
७) सरदार गं.बा.- तुकाराम दर्शन-पृ. १९, मॉडर्न बुक डेपो पुणे, पहिली आवृत्ती १९६८.
८) नेमाडे भालचंद्र- तुकाराम- पृ. ८६, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, द्वितीय आवृत्ती, १९९७.

Publish Research Article
International Level Multidisciplinary Research Journal For All Subjects

Dear Sir/Mam,

We invite unpublished Research Paper,Summary of Research Project,Theses,Books and Book Review for publication,you will be pleased to know that our journals are

Associated and Indexed,India

- International Scientific Journal Consortium
- OPEN J-GATE

Associated and Indexed,USA

- Google Scholar
- EBSCO
- DOAJ
- Index Copernicus
- Publication Index
- Academic Journal Database
- Contemporary Research Index
- Academic Paper Databse
- Digital Journals Database
- Current Index to Scholarly Journals
- Elite Scientific Journal Archive
- Directory Of Academic Resources
- Scholar Journal Index
- Recent Science Index
- Scientific Resources Database
- Directory Of Research Journal Indexing

Indian Streams Research Journal
258/34 Raviwar Peth Solapur-413005,Maharashtra
Contact-9595359435
E-Mail-ayisrj@yahoo.in/ayisrj2011@gmail.com
Website : www.isrj.net